

نبرد حضرت علی اکبر (س) در پرده نقاشی «جنگ تاریخی روز عاشورا» اثر حسن اسماعیل زاده

●●● روایتی تصویری علیه شر

روبین پاکباز در بیان یکی دیگر از شاخصه‌های این گونه نقاشی ایرانی می‌نویسد: «کوشش نقاش قهوه‌خانه در بازنمایی صحنه و نمایش خصوصیات ظاهری و درونی آدم‌ها، همواره تحت تأثیر جانب‌داری او از نیروهای خیر است. او با همین انگیزش اخلاقی و عقیدتی و بنابر منطق روایی پرده‌هایش، قراردادهای خاصی را در طرز ترسیم پیکرها و جامگان، رنگ‌گزینی و ترکیب‌بندی رعایت می‌کند. بنابراین، نقاشی قهوه‌خانه در مقایسه با مکتب‌هایی چون پیکره‌نگاری درباری، از نظام زیبایی‌شناسی خاصی برخوردار نیست.»

وقتی از یک مکتب نوپدید که بیشتر هنرمندان آن مشهور به «مکتب‌نپسند» هستند حرف می‌زنیم، روا نیست از مبدعان آن یاد نکنیم. مهم‌ترین چهره و پیش‌قراول این گونه نقاشی حسین قوللرآقاسی است. پس از او نیز محمد مدبر با آثار بی‌بدیش این هنر را به اوج شکوفایی رساند، به طوری که حتی نوآوری‌های تکنیکی او تأثیری شگرف بر هنر معاصر ایران گذاشت. فتح... قوللر، حسین همدانی، حسن اسماعیل‌زاده (چلیپا) و عباس بلوکی فر از شاگردان محمد مدبر به‌شمار می‌آیند. در مشهد نیز اکنون محمدرضا حمیدی تنها بازمانده نسل طلایی پرورش‌یافتگان مکتب نقاشی قهوه‌خانه‌ای شناخته می‌شود.

●●● پیوندهای عمیق نقاشی قهوه‌خانه‌ای و قیام عاشورا

تاریخ هنر نقاشی ایرانی پیوندی عمیق و ارتباطی تنگاتنگ با متون زبانی مکتوب و شفاهی دارد که مهم‌ترین ویژگی بیانی نقاشی قهوه‌خانه‌ای نیز همچون سایر گونه‌های نقاشی ایرانی، ارتباط آن با محل عرضه هنر و مردم بوده است (حسینیه، تکایا، قهوه‌خانه‌ها و ...). بر این اساس یکی از پرتکرارترین مضامین نقاشی قهوه‌خانه‌ای به قیام امام حسین (ع) و واقعه عاشورا اختصاص دارد.

آنچه در نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای با موضوع عاشورا اهمیت دارد، ذوق و باورهای مذهبی مردم است که در مقابل هنر رسمی (حاکمیت) آن دوران قرار می‌گیرد. در ایران، نقاشی‌های درباری و چهره‌نگاری‌های شاهان و نزدیکان و چاکرانشان از سوی حاکمان به نقاش سفارش داده می‌شد، در حالی که نقاشی قهوه‌خانه‌ای از سوی مردم به‌ویژه اصناف و نقالان به هنرمند سفارش داده می‌شد. در این میان، مذهب نه‌فقط بخشی از موضوعات نقاشی قهوه‌خانه‌ای را به خود اختصاص داده است، بلکه نقش پررنگی در شکل‌گیری آن دارد.

رگ‌وریشه نقاشی قهوه‌خانه‌ای حتی بی‌ارتباط با هنر تعزیه هم نیست، به طوری که در دوره آل‌بویه، برپایی مراسم مذهبی برای امام حسین (ع) و شهیدان کربلا رونق می‌گیرد و نخستین پرده‌های نقاشی مذهبی به شیوه خیالی‌نگاری در آن زمان به‌روایت تصویر درمی‌آید.

در دوره صفویه و زمان حکومت شاه‌اسماعیل اول نیز به‌دلیل ترویج روحیه سلحشوری در سربازانی که عازم نبرد با دشمنان ازبک و عثمانی بودند، پرده‌هایی از واقعه عاشورا کشیده می‌شد و نقالان برای برانگیختن روحیه نبرد، شرح دل‌آوری‌ها و ایثارگری‌های یاران امام حسین (ع) را برای سربازان نقل و روایت می‌کردند.

●●● حزن کربلا بر پرده‌های خیال

در پرده‌های نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای، بیشتر روایت‌های مرتبط با عاشورا در چند موضوع فراوانی بیشتری دارد و نقال به روایت آن وقایع می‌پرداخته است که از جمله می‌توان به ذکر مصیبت کربلا و گودال قتلگاه، دعوت کوفیان از امام حسین (ع)، حرکت امام حسین (ع) از مدینه به کربلا (کاروان غم)، جنگ دو برادر با کوفیان، سلحشوری حضرت ابوالفضل در فرات و نخلستان‌های کربلا، شهادت دشمن از سوی یاران امام حسین (ع)، اقدام زنان بنی‌اسد برای دفن شهدای کربلا، اربعین امام حسین (ع)، منبرهای آتشین حضرت زینب (س) علیه یزید و بنی‌امیه و ماجرای توبه حر و ... از جمله پرتکرارترین مواردی است که در نقاشی‌های قهوه‌خانه به‌شیوه خیال‌پردازی نقاشی و از سوی نقالان و مداحان نقل می‌شد.

علاوه بر موضوع‌ها و روایت‌های حاد کربلا، شخصیت‌های این قیام بزرگ تاریخی نیز در موارد بسیاری به‌تنهایی سوزده اصلی این پرده‌های نقاشی هستند که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به تصویرگری امام حسین (ع)، حضرت زینب (س)، حضرت ابوالفضل، حضرت علی اصغر، حبیب‌بن‌مظاهر، حر و ... اشاره کرد که به‌عنوان سوزده اصلی این پرده‌ها به‌تصویر درمی‌آمده است.

●●● آمیخته به رنگ باور

جلوه‌گری نقش‌های خیالی که آمیختگی فراوانی با مذهب و باورهای دینی دارند، در نقاشی قهوه‌خانه‌ای با رنگ متبلور می‌شود، به‌شکلی که جنبه‌های نمادپردازی در رنگ‌های به‌کاررفته از سوی نقاشان اهمیت فراوان داشته و براساس شخصیت‌ها (سوزده پرده‌های نقاشی) و موقعیت آن‌ها، رنگ‌ها نیز در نقاشی جلوه‌گر می‌شدند و بخشی از معنای اثر بودند. برای نمونه، رنگ سبز که نمادی از پنج‌تن آل‌عباد (ع) و اهل‌بیت (ع) ایشان و نیز نمادی از جاودانگی، شکوفایی و زندگی است، به‌وفور در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای استفاده می‌شد. این رنگ معمولاً بر جامگان، پرچم‌ها و پره‌های روی کلاه خود شخصیت‌ها در پرده نقاشی نیز جلوه‌گر می‌شد. همچنین می‌توان به رنگ سفید اشاره کرد که نمادی از توبه و آزادگی است که در شخصیت‌پردازی حر در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه نمود داشت. با این همه، مهم‌ترین کارکرد رنگ در آثار نقاشی قهوه‌خانه‌ای، نمادپردازی تقابل دو جریان خیر و شر است.

پرده نقاشی «دارالانتقام مختار» به‌قلم حسین فخاری در سال ۱۳۲۲ در اصفهان کشیده و به یکی از هیئت‌های مذهبی مشهد اهدا شد

پرده نقاشی «واقعه روز عاشورا» به‌قلم حسین فخاری که سال ۱۳۲۳ نقاشی و به یکی از هیئت‌های مذهبی مشهد اهدا شد

●●● آموزش ورای زیبایی

نقاشی قهوه‌خانه‌ای از جنبه‌های ارتباطی نیز جایگاهی ممتاز در هنر ایرانی دارد که مهم‌ترین وجه تمایز آن با دیگر گونه‌های نقاشی ایرانی، نقش آن در بیشتر شدن پیوندها و تعاملات اجتماعی مردم کوچک و بازار بوده است. در این میان، می‌توان به پرتکرار بودن و اهمیت داشتن جنبه‌های آموزشی این گونه نقاشی نسبت به جنبه‌های زیبایی‌شناسی آن اشاره کرد؛ جایی که مفاهیمی همچون عدالت، آزادگی، تقابل با شر، معصومیت، دوری از منکر و جز این‌ها با درهم‌آمیختگی روایت نقاش و نقال و مداح، به مخاطبان این گونه هنری عرضه می‌شد.

منابعی که در نگارش این مقاله از آن‌ها بهره گرفته شده است: کتاب‌های «دایرة‌المعارف هنر» و «نقاشی ایرانی» نوشته روبین پاکباز، کتاب «نقاشی قهوه‌خانه‌ای» نوشته هادی سیف، مقاله «تأملاتی درباره موضوعات ملی و مذهبی در نقاشی قهوه‌خانه‌ای» (فصلنامه نگره) نوشته کاظم چلیپا، مقاله «مطالعه تطبیقی روایت‌پردازی دینی در نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای و گوتیک» (فصلنامه نگره) نوشته اعظم حکیم و ابوالقاسم دادور.